

## ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το βιβλίο αυτό ανιχνεύει την κοινωνική και πολιτισμική κατασκευή του έθνους, του σώματος, του κοινωνικού φύλου και της σεξουαλικότητας στην Ελλάδα, και υποστηρίζει ότι η διαδικασία αυτή συνιστά σοβαρό πολιτικό πρόταγμα ενός έθνους που βρίσκεται στο «σταυροδρόμι Ανατολής και Δύσης» και φορτίζεται από τη σύγκρουση και τη συνύπαρξη, ταυτόχρονα, νεωτερικότητας και παράδοσης. Τμήμα του πεδίου αυτού, οι εκτρώσεις –150.000-400.000 ετησίως κατά τη δεκαετία του 1990– και η (θεωρούμενη ως εθνικό πρόβλημα) χαμηλή γεννητικότητα –περίπου 110.000 γεννήσεις ετησίως για έναν πληθυσμό που προσεγγίζει τα 11.000.000–, πρόβλημα ευρύτερα γνωστό ως *δημογραφικό*.<sup>1</sup> Πέραν της πληθώρας των σχετικών λόγων εντός της Ελλάδας, το περιοδικό *Economist* επισήμανε σε ειδικό αφιέρωμά του το 2002 ότι η χώρα «παρουσιάζει εξαιρετικά υψηλή συχνότητα αμβλώσεων».

Τι γνώση παράγεται από το παραπάνω πεδίο σχετικά με την κατασκευή του υποκειμένου και του έθνους κατά την ύστερη νεωτερικότητα; Η διερεύνησή μου προχωρά όχι στο «γιατί» αλλά στο πώς γίνεται να σημειώνεται τόσο υψηλή συχνότητα εκτρώσεων σε μια χώρα όπου ο χαμηλός δείκτης γεννητικότητας αποτελεί εθνικό ζήτημα. Κατά τη διερεύνηση αυτού του (φαινομενικά τουλάχιστον) παραδόξου, το βιβλίο αποπειράται τη χαρτογράφηση της διά των λόγων παραγωγής του έμφυλου και εθνικού υποκειμένου στη σημερινή Ελλάδα. Αντικειμενικός στόχος, η ανίχνευση της λειτουργίας της εξουσίας στους μυχούς του εθνικού φαντασιακού [national imaginary], όπως αυτό εκφράζεται για παράδειγμα στην κάλυψη του δημογραφικού από τον Τύπο αλλά και στα τριχοειδή αγγεία της καθημερινής κοινωνικής ζωής – τη σεξουαλικότητα και τις ερωτικές σχέσεις. Το εγχείρημα αφορά τη διερεύνηση του νοήματος της αγάπης/έρωτα, της ζω-

---

1. Σύμφωνα με την τελευταία εθνική απογραφή, του 2001, ο πληθυσμός ανέρχεται σε 10.964.020 άτομα (Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδας, 2002: 3).

ής, του θείου, της αυτενέργειας [agency], καθώς και τη στενή διαπλοκή των νοημάτων αυτών με αφηγήματα του τι σημαίνει να είναι κανείς Έλληνας.

Ξετυλίγοντας το κουβάρι αυτών των λόγων [discourses], διαπιστώνω ότι τα ίδια αφηγήματα περί ελληνικότητας που παράγουν τη συγκεκριμένη κατασκευή του *δημογραφικού* ως μείζονος εθνικού προβλήματος προσδίδουν επίσης μορφή στη σεξουαλικότητα, στην ιδιότητα του προσώπου [personhood] και στο «ζευγάρι», μορφές που με τη σειρά τους έχουν ως αποτέλεσμα τον υψηλό δείκτη εκτρώσεων τις οποίες οι λόγοι περί δημογραφικού ποινικοποιούν, έστω κι αν η ιατρική πράξη είναι νόμιμη από το 1986 και η διενέργειά της ήταν εύκολη και ασφαλής και πριν από τη νομιμοποίησή της. Σε αυτή τη γραμμή επιχειρηματολογίας, το βιβλίο εξετάζει τους τρόπους με τους οποίους ο εθνικισμός διαπερνά και διαμορφώνει το σώμα, αλλά και τους τρόπους με τους οποίους οι εννοήσεις του κοινωνικού φύλου και της σεξουαλικότητας συνέχουν τα προτάγματα της ύστερης νεωτερικότητας για τη συγκρότηση του έθνους [nation-building projects]. Το εξεταζόμενο πρωτογενές υλικό αποτελείται από εις βάθος συνεντεύξεις –πολλές εκ των οποίων ακολουθούνται από σειρά συζητήσεων– με 120 γυναίκες που ζουν στην Αθήνα και ανέφεραν ότι έχουν υποβληθεί σε δύο ή περισσότερες εκτρώσεις, καθώς και από όλα τα άρθρα σχετικά με τις εκτρώσεις ή το δημογραφικό τα οποία δημοσιεύτηκαν στις εφημερίδες που αντιπροσωπεύουν τις κυρίαρχες πολιτικές τάσεις το 1994, έτος κατά το οποίο η Ελλάδα είχε την προεδρία του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου. Σημαντικό μέρος του υλικού που χρησιμοποιήθηκε για την ανάπτυξη της ανάλυσής μου συνιστά και η εμπειρική παρατήρηση τετρακοσίων και πλέον γυναικολογικών εξετάσεων που πραγματοποιήθηκαν σε δημόσιο μαιευτήριο, καθώς και των αλληλεπιδράσεων μεταξύ του προσωπικού και των γυναικών που επισκέπτονταν το νοσοκομείο.

Το βιβλίο αυτό δεν *αφορά* τις εκτρώσεις. Αντιθέτως, εξετάζει τη διαφιλονικούμενη συγκρότηση αφενός των υποκειμένων, των πολιτικών υποκειμένων, και αφετέρου της ευρύτερης εθνικής κοινότητας στην οποία αυτά φαντάζονται ότι ανήκουν. Οι αντιλήψεις τους σχετικά με το ποιοι είναι και τι έχει νόημα γι' αυτούς επηρεάζουν τις πράξεις τους, και η αντίληψή τους για το ποιοι είναι θεμελιώνεται σε συγκεκριμένες εννοήσεις [understandings] του τι σημαίνει να είναι κανείς Έλληνας. Η έρευνα ανιχνεύει μερικούς από τους λόγους του κοινωνικού φύλου και του έθνους σε έναν συγκεκριμένο γεωπολιτικό τόπο. Χρησιμοποιώντας ως σημείο αφετηρίας τις εκτρώσεις και το δημογραφικό, χαρτογραφώ μερικά από τα αφηγήματα και τις διαλογικές πρακτικές μέσω των οποίων θεμελιώνονται από κοινού στην Ελλάδα το πολιτικό και το φυσικό σώμα. Το βιβλίο παρακολουθεί τις ζεύ-

Ξεις, τις συμπαιγνίες και τις βίαιες, ενίοτε, συγκρούσεις που σημειώνονται ανάμεσα σε εντελώς διαφορετικές ιστορίες περί του τι σημαίνει να είναι κανείς γνήσιος Έλληνας και καλή Ελλην-ίδα, όπως οι ιστορίες αυτές εγγράφονται σε δύο διαφορετικά μιν, αλλά στενά αλληλένδετα πεδία: του σεξ και του εθνικού φαντασιακού.

Επιπροσθέτως, το βιβλίο δεν αφορά μόνο την Ελλάδα. Από πολλές απόψεις στις «παρυφές της Ευρώπης», η Ελλάδα δεν βρίσκεται μόνο στο «σταυροδρόμι Ανατολής και Δύσης» αλλά και στην καρδιά της λεγόμενης Δύσης (Herzfeld 1987). Στο επίπεδο του διεθνικού φαντασιακού, αν μπορεί να γίνει λόγος για κάτι τέτοιο, η Ελλάδα φαίνεται να κατέχει προνομιακή θέση ως σύμβολο πάθους, ελευθερίας και, στο καταναλωτικό συγκείμενο [context] της παγκοσμιοποίησης, ως σύμβολο διασκέδασης και ηδονών, εάν κρίνει κανείς από το υλικό που παράγει κάθε χρόνο η τουριστική βιομηχανία για τη διαφημιστική προβολή των ελληνικών νησιών. Επιπλέον, θεωρείται «το λίκνο της δημοκρατίας», φράση που χρησιμοποιούν πολλά δυτικά μέσα ενημέρωσης όταν αναφέρονται στη χώρα. Με τη χαρτογράφηση των νοημάτων του έθνους, του σεξ και του σώματος στην Ελλάδα, το βιβλίο αυτό επιχειρεί να αποκαλύψει τα σαθρά θεμέλια του δομικού κέντρου της σύγχρονης φιλελεύθερης δημοκρατίας και να απογράψει τα ταραγμένα ύδατα της αυτενέργειας στην ύστερη νεωτερικότητα όπως αυτή διαμορφώνεται μέσα σε πυκνοϋφασμένα πολιτισμικά και ιστορικοπολιτικά συμφραζόμενα.

Στην παρούσα ιστορική φάση, ο ακρογωνιαίος λίθος της φιλελεύθερης δημοκρατίας στην Ευρώπη, στις ΗΠΑ και αλλού, και η κινητήρια δύναμη πίσω από τα περισσότερα προτάγματα εκσυγχρονισμού παγκοσμίως, είναι το προϋποτιθέμενο «αυτόνομο» και «ορθολογικό» άτομο και το φερόμενο ως κοσμικό, νεωτερικό έθνος-κράτος. Το βιβλίο αυτό φωτίζει το χώρο που βρίσκεται στη σκιά, δηλαδή την πλευρά του βιώματος των δύο αυτών κατασκευών, και υποστηρίζει ότι αυτές είναι λεπτοδουλεμένες, συχνά αντιφατικές, και οπωσδήποτε μόνο οριακά επιτευγμένες μυθοπλασίες [fictions] που βασίζονται σε μιαν αποστειρωμένη, «ψυχρή» θέαση περίπλοκων, και συγκρουσιακών, κοινωνικών πραγματικοτήτων.

Η ανάλυση της διαδικασίας λήψης αποφάσεων στα σεξουαλικά περιεχόμενα της σύγχρονης Ελλάδας επεκτείνεται έτσι πέρα από τη σεξουαλική πράξη, τις ηδονές, τους πολλαπλούς κινδύνους και τις πολυσχιδείς συνέπειές της, καταδεικνύοντας ότι το αξιωματικά τιθέμενο πολιτικό υποκείμενο της ύστερης νεωτερικότητας, το ανεξάρτητο και ορθολογικό άτομο, δεν μπορεί να θεωρείται αυτονόητο. Κι ακόμη, η εστία του, το έθνος, δεν βρίσκεται απλώς κάπου «εκεί έξω», στο κράτος, στον επίσημο πολιτικό λό-

γο ή στις συναλλαγές των πολιτών με το κράτος, αλλά είναι βαθιά ριζωμέ-  
νο μέσα στους ανθρώπους, στις υποκειμενικότητες, καθώς χρωματίζει τις  
πιο προσωπικές στιγμές, συμπεριλαμβανομένων και των προσωπικών  
αντιλήψεων για το σώμα. Έτσι, πολιτικά εγχειρήματα που βασίζονται σε  
διαφορετικούς ορισμούς του υποκειμένου και του έθνους εισάγουν λα-  
θραία δυνάμεις που συντελούν στην όξυνση των κοινωνικών αδικιών αντί  
να επανορθώνουν. Οι σημερινοί δημοφιλείς λόγοι των ανά τον κόσμο εκ-  
συγχρονιστικών προταγμάτων συγκρότησης του έθνους-κράτους, που  
προϋποθέτουν ότι οι πληθυσμοί είναι απλή συγκέντρωση ατόμων –συνθά  
χωρίς να αντιλαμβάνονται καν ότι η παραδοχή αυτή αποτελεί μια προβλη-  
ματική και πάντως εξόχως πολιτική κίνηση–, συσκοτίζουν και αποσιωπούν  
το ταραχώδες και συχνά επικίνδυνο πεδίο αγώνα μέσα στο οποίο λαμβά-  
νει χώρα η καθημερινότητα της ύστερης νεωτερικότητας.

Περιστατικά του 2001, αυτά του Ιουλίου στη Γένοβα και οι επιθέσεις  
στα κατεξοχήν σύμβολα της οικονομικής και πολιτικής κυριαρχίας των  
ΗΠΑ τον Σεπτέμβριο, αποτελούν μικρές μόνο ενδείξεις του κόστους που  
έχει η συνεχιζόμενη στην άσκηση της δημόσιας πολιτικής χρήση λόγων  
που, είτε είναι οικονομικοί είτε κοινωνικοί, παραποιούν τη συχνά τραχιά  
ιδιαιτερότητα του βιώματος του εαυτού στα διαφορετικά γεωπολιτικά πε-  
ρικείμενα της παγκοσμιοποιούμενης ακμάζουσας νεωτερικότητας. Η βία,  
λιγότερο ορατή αλλά ίσως εκτενέστερη από αυτήν που είδαμε στους Δίδυ-  
μους Πύργους, σημειωνόταν ανέκαθεν σε διάφορα πολιτισμικά περιβάλ-  
λοντα. Το θέμα δεν είναι τόσο η εξάλειψή της –αφού αυτή καθαυτή η συ-  
γκρότηση του υποκειμένου περιλαμβάνει ορισμένες μορφές βίας, όπως  
πειστικά επιχειρηματολογεί η Butler (1993)–,<sup>2</sup> όσο η βαθύτερη επίγνωση

---

2. Η J. Butler, αναφερόμενη στη βία που εμφολωρεί στην παραγωγή του έμφυλου υπο-  
κειμένου, σχολιάζει: «Η διαμόρφωση ενός υποκειμένου απαιτεί ταύτιση με το κανονιστικό  
φάντασμα του “φύλου”, και αυτή η ταύτιση συντελείται μέσω μιας αποκήρυξης η οποία πα-  
ράγει μια επικράτεια αποκλεισμού, μιας αποκήρυξης χωρίς την οποία το υποκείμενο  
δεν μπορεί να αναδυθεί» (1993: 3· πρβλ. Butler, «Σώματα που έχουν σημασία: Σχετικά με τα  
όρια του “φύλου” σε επίπεδο λόγου», στο Δήμητρα Μακρυνιώτη (επιμ.-εισαγ.), *Τα όρια του  
σώματος* [μτφρ. Κώστας Αθανασίου κ.ά.], εκδ. Νήσος, 2004, σ. 181-204, ιδίως σ. 184). Όσον  
αφορά την εμπλοκή της βίας στη διαδικασία διαμόρφωσης της ταυτότητας στο περικείμενο  
του φιλελεύθερου ουμανιστικού λόγου, η Butler, σε άλλο κεφάλαιο, προειδοποιεί: «Εάν οι  
επάρσεις του φιλελεύθερου ανθρωπισμού μέσα από τις βιαιότητές του έχουν οδηγήσει στον  
πολλαπλασιασμό των πολιτισμικά προσδιορισμένων ταυτοτήτων, τότε καθίσταται ακόμα πιο  
σημαντικό να μην επαναληφθεί η ίδια βία χωρίς κάποια σημαίνουσα διαφορά, με αναστοχα-  
σμό και κανονιστικά, στους αγώνες άρθρωσης εκείνων των ιδιαίτερων ταυτοτήτων που σφυ-  
ρηλατούνται από, και μέσα από, μια κατάσταση πολιορκίας» (1993: 118). Προκειμένου να γί-  
νει αυτό, να μην επαναληφθεί η βία αυτή χωρίς κάποια σημαίνουσα διαφορά, είναι αναγκαίο,  
κατά την άποψή μου, να καταστεί ορατό ένα μέρος της βίας που διαπράττεται ως συνάτηση

της στρατηγικής αξιοποίησής της καθώς και της έκτασης των «παράπλευρων απωλειών» που προξενεί, ακόμη και μέσα από φαινομενικά ειρηνικά και καλοπροαίρετα προτάγματα συγκρότησης του σύγχρονου έθνους-κράτους, είτε αυτά αποβλέπουν απευθείας σε μεμονωμένους πολίτες είτε σε κατηγορίες πολιτών είτε στο σύνολο του έθνους. Στόχος της παρούσας ανάλυσης των τεκταινομένων στις κρεβατοκάμαρες και στη φαντασία ανθρώπων που ζουν στην Ελλάδα είναι η εξέταση των παραδοχών της φιλελεύθερης δημοκρατίας όπου επιχειρείται, αποβλέποντας τελικά στο να γίνει κατανοητό ότι αυτό που θεωρούμε γνήσια δημοκρατικό ίσως, σε τελική ανάλυση, να μην είναι και τόσο.

### *Η πλοκή: Ελλάδα, νεωτερικότητα και σώμα*

Η έκταση κάλυψης του θέματος του χαμηλού δείκτη γεννήσεων στη χώρα από το σύνολο του Τύπου, αλλά και η βαρύτητα που του αποδίδεται δεδομένου ότι αποτέλεσε το αντικείμενο μελέτης μιας από τις ελάχιστες διακομματικές κοινοβουλευτικές επιτροπές (1993-1994), καταδεικνύουν μεταξú άλλων τη σημασία του «δημογραφικού» ως πολιτισμικού φαινομένου στη σύγχρονη Ελλάδα. Το παρόν βιβλίο βασίζεται στην παραδοχή ότι οι αριθμοί από μόνοι τους δεν έχουν μεγάλη σημασία. Πρώτον, υπάρχει το τεχνικό πρόβλημα της έλλειψης επίσημων εθνικών στατιστικών στοιχείων για την έκτρωση, γεγονός που καθιστά ύποπτο κάθε αριθμητικό στοιχείο. Δεύτερον, και αφήνοντας κατά μέρος το θέμα των εκτρώσεων, όταν ένας πληθυσμός 11.000.000 (στον οποίο συμπεριλαμβάνονται και οι 500.000-1.000.000 μετανάστες) παρουσιάζει ετήσιο αριθμό γεννήσεων 100.000-120.000, αυτό καθαυτό το γεγονός δεν συνιστά, και μάλιστα αυταπόδεικτα, μείζον εθνικό πρόβλημα. Ζούμε σε μια εποχή όπου τα εθνικά κατορθώματα επιτυγχάνονται και αποτιμώνται μέσα από τις τεχνολογικές εξελίξεις στο στρατό ή στη βιομηχανία, και από τις συμμαχίες του κεφαλαίου, ενώ την ίδια στιγμή οι επιστημονικές εξελίξεις στην έρευνα για το DNA και τις τεχνολογίες αναπαραγωγής όλο και περισσότερο αμφισβητούν την κεντρική σπουδαιότητα των «φυσικών» γεννήσεων ως προαπαιτούμενου για την επιβίωση ενός πληθυσμού. Τρίτον, ακόμη κι αν οι αριθμοί έδειχναν πολύ

---

της διαλογικής λειτουργίας της εξουσίας. Μια από τις ματαιοδοξίες του συγκεκριμένου βιβλίου είναι ακριβώς να συμβάλει σε ένα τέτοιο εγχείρημα «μετάφρασης» χρησιμοποιώντας μια συγκεκριμένη περίπτωση προκειμένου να σκιαγραφήσει το δεσμό ανάμεσα στις διαδικασίες υποταγής και τις όψεις των βλαβών που μπορούν να αναγνωριστούν ως βλάβες από όσους δεν ασπάζονται a priori αυτά τα θεωρητικά μέσα.

απότομη μείωση στο μέγεθος του πληθυσμού –και όχι απλώς «δυσκολία στην αναπαραγωγή του», ως είθισται να ορίζεται το ελληνικό δημογραφικό ζήτημα–, εκείνο που έχει βαθύτερο ενδιαφέρον είναι με ποιον τρόπο ερμηνεύεται, αξιοποιείται και επενδύεται αυτή η πτυχή της κοινωνικής πραγματικότητας από διαφορετικά τμήματα της κοινωνίας ή συνιστώσες της κοινωνικής βάσης. Πώς λειτουργούν τα ευρύτερα αφηγήματα [narratives] σε σχέση με το θέμα αυτό, και πάνω απ' όλα, ποιους τύπους πολιτικής τάξης και υποκειμένων επιχειρούν να εγκαθιδρύνουν και να διασφαλίσουν οι λόγοι περί δημογραφικού;

Η έντονη ανησυχία για τη βιολογική «ευρωστία» της Ελλάδας μπορεί, όπως εισηγούμαι, να θεωρηθεί προϊόν τριβής μεταξύ των διαλογικών «τεκτονικών πλακών» της νεωτερικότητας και της παράδοσης.<sup>3</sup> Ο τρόπος που τα ΜΜΕ θέτουν το δημογραφικό μαρτυρά διάχυτη και πάντοτε ατελή σύζευξη ανάμεσα στους διάφορους πολιτισμικά προσδιορισμένους λόγους και τις πρακτικές που τους συνοδεύουν. Από τη μια υπάρχουν οι επιταγές της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τον εξορθολογισμό των επιχειρήσεων και της λειτουργίας του κράτους, καθώς και τα πολιτισμικά παρεπόμενα της πολύχρονης επιθυμίας των Ελλήνων να γίνουν εντελώς «Ευρωπαίοι». Από την άλλη, πάλι, υπάρχουν οι πελατειακές σχέσεις των κομμάτων, για τις οποίες όλοι γκρινιάζουν και οι οποίες καλά κρατούν, που κληρονομημένες από τις κοινωνικές δομές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας διαμορφώνουν όχι μόνο τη σύγχρονη ελληνική πολιτική αλλά και πολλές όψεις της καθημερινότητας, καθώς και η κοινοτιστική ηθική που συνδέεται με την ελληνορθοδοξία.

3. Ο Herzfeld (1991α) επισημαίνει τις δυσκολίες μιας μη προβληματοποιημένης χρήσης αυτών των όρων για την περιγραφή πτυχών της Ελλάδας. Όπως καταδεικνύει με σαφήνεια, ο τρόπος που τέτοιοι όροι μπορεί να λειτουργήσουν σε ελληνικά συμφραζόμενα περιπλέκεται από τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούνται οι διάφορες ιστορικές περιόδους –της κλασικής αρχαιότητας, της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, της οθωμανικής περιόδου– προκειμένου να επιτευχθεί πλειοδοσία σε ό,τι αφορά την «παράδοση». Η συνδεόμενη με καθεμιά τους ενόηση του μέλλοντος προβάλλει επίσης μια ανταγωνιστική διεκδίκηση των ιδιαιτεροτήτων του «εκσυγχρονισμού». Για μια εξέταση της πολλαπλότητας των αναφορών στην ιστορία που ενεργοποιούνται στις προσπάθειες των ελίτ να κατασκευάσουν την υπόσταση του ελληνικού έθνους, βλ. Herzfeld, 1982 και Faubion, 1993. Για μια διερεύνηση αυτού του ιστορικού πεδίου, βλ. Kyriakidou-Nestoros, 1986 και Vryonis, 1978.

Όσο, τέτοιοι όροι χρησιμοποιούνται ευρέως από ομάδες ελίτ αλλά και μη ελίτ. Για παράδειγμα, εστιάζοντας ιδιαίτερα στις ιδέες περί γυναικείας υπόστασης και οικογενειακού βίου στο λόγο των ελίτ του 19ου αι. αναφορικά με τα συγκριτικά πλεονεκτήματα της εκπαίδευσης των γυναικών και στην αλληλεπικάλυψη των ιδεών αυτών με εκείνες της ελληνικής εθνογραφίας του 19ου αι., η Μπακαλάκη (Bakalaki, 1994) δείχνει ότι βάση του επιχειρήματος υπέρ της εκπαίδευσης των γυναικών ήταν ότι θα βοηθούσε να γίνει η Ελλάδα χώρα «ευρωπαϊκή», και επομένως πιο νεωτερικιστική. Ως μαρτυρία, επίσης, για τη διαδεδομένη ανησυχία περί νεωτερικότητας στο παρόν, ο Sutton (1994: 240) εξετάζει το ζήτημα όπως ισχύει

Το εξημμένο ενδιαφέρον για την παραγωγικότητα της οικονομίας δεν εξαλείφει το φόβο μιας τουρκικής εισβολής αλλά, αντιθέτως, τον μεταθέτει, με αποτέλεσμα να μεταλλάσσεται στην ίσως πιο εύπεπτη μέσα στο εκσυγχρονιστικό της πλαίσιο –αν και εξανατολίζουσα– ιδέα ότι η Ελλάδα θα κατακλυστεί από ραγδαία αναπτυσσόμενους πληθυσμιακά (αλλά καθόλου «εκσυγχρονισμένους» σύμφωνα με την εν λόγω αφήγηση) Μουσουλμάνους, καθώς και από άλλους «ξένους» που συρρέουν όλο και περισσότερο στην Ελλάδα ως μετανάστες. Η μόνη προστασία «μας» από ένα τέτοιο ενδεχόμενο είναι, σύμφωνα πάντα με το αφήγημα αυτό, να αναλάβουν οι Ελληνίδες το ρόλο τους για την προστασία του έθνους, το οποίο αντιμετωπίζει συμπληγάδες, σταματώντας τις εκτρώσεις –μοιάζοντας παραδόξως στις «μη εκσυγχρονισμένες» Μουσουλμάνες–, και να εκπληρώσουν τον μητρικό τους ρόλο που αναδεικνύεται ως πολιτικό τους καθήκον. Αυτός ο σύνθετος και πάντοτε ατέρμονος αγώνας να είναι κανείς «μοντέρνος», όπως επίσης οι προσωρινές του εκχειρίδες, δημιουργούν τριβή ανάμεσα στις πολιτισμικές «τεκτονικές πλάκες» που αποτελούνται από κοινωνικά μορφώματα και από διαλογικές πρακτικές που συνδέονται με τη νεωτερικότητα και την παράδοση.

Οι πιέσεις που ασκούνται από τις αντιπαραθέσεις, αλλά και τις απροσδόκητες συμμαχίες ανάμεσα σε πλευρές των ευρύτερων αυτών κοινωνικών και διά των λόγων παραγομένων μορφωμάτων, που άλλως αποκαλούνται συνθήκη της νεωτερικότητας, αποτελούν σημαντικό παράγοντα διαμόρφωσης της σύγχρονης ελληνικής κουλτούρας εν γένει. Επιπλέον, η θέση του «δημογραφικού» σε μια ιστορική συγκυρία μάλλον έντονου εθνικισμού και στη σκιά ενός δημόσιου διαλογικού χώρου που επισήμως κυριαρχείται από την ισχυρή, αν και αμφίθυμη, επιθυμία εκσυγχρονισμού του ελληνικού έθνους, το καθιστά ένα χώρο μέσα στον οποίο οι αναστολές του εθνικού φαντασιακού εξαφανίζονται. Στην πραγματικότητα, το δημογραφικό ως πεδίο λόγου [discursive domain] χρησιμεύει ως χώρος φύλαξης, αλλά και ως καταλύτης, των φόβων, των ανησυχιών και των πόθων που όλο

---

στην περίπτωση των κατοίκων της Καλύμνου και γράφει ότι «οι νησιώτες παρουσίαζαν τη σχέση ανάμεσα στην “παράδοση” και τη “νεωτερικότητα” ως το πιο σημαντικό ηθικό ζήτημα που αντιμετωπίζει το νησί σήμερα». Επιπλέον, για εκτενή ανάλυση και πραγμάτευση των προκλήσεων που αντιμετώπισε η Ελλάδα ενόψει του καινούργιου αιώνα, βλ. Constanas και Stavrou, 1995, και Lyritzis, 1987, για μια περιγραφή του μεταβαλλόμενου σχήματος της κοιμητικής πελατοκρατίας, κατεξοχήν φόβητρος στους λόγους περί νεωτερικότητας από την πτώση της χούντας και έπειτα. Για την ιστορική ανάπτυξη των κοιμητικών πελατειακών σχέσεων, βλ. Δεμερτζής, 1990· επίσης, για μια ανάλυση της πελατειακής πολιτικής στην Ελλάδα του 19ου αι., βλ. Petropoulos, 1968. Για μια κριτική ανασκόπηση των βασικών μονογραφιών σχετικά με το θέμα, βλ. Mouzelis, 1979.

και περισσότερο αίρονται ως ανάρμοστοι στους δυναμικά εκσυγχρονιστικούς λόγους που αρθρώνονται αλλού. Με ανάλογο τρόπο, οι 120 γυναίκες του δείγματός μου, που ζουν στην Αθήνα και υποβλήθηκαν σε δύο ή περισσότερες εκτρώσεις, συγκροτούν μια ιδιαίτερη, οριακή ομάδα εντός της οποίας μπορεί να εντοπιστεί μια συμπυκνωμένη εκδοχή των αφηγημάτων και των παραδόξων που συνέχουν το πολιτικό σώμα εν γένει.

Βασικό χαρακτηριστικό της σύγχρονης ελληνικής εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής είναι η ένταση που απορρέει από μια αμφιθυμία: αφενός να παραδοθεί άνευ όρων στη σαγήνη του νεωτερικού και αφετέρου να διατηρήσει τα πλεονεκτήματα που αντλεί από την προσκόλλησή της σε κοινωνικά μορφώματα (θεσμούς, κοινωνικές σχέσεις και ταυτότητες) ασύμβατα με μια κοινωνία άκρως εξορθολογισμένη με τη βεμπεριανή έννοια του όρου. Η θέση που υποστηρίζω εδώ είναι πως το δημογραφικό και ο υψηλός δείκτης εκτρώσεων στην Ελλάδα είναι πράγματι στενά συνυφασμένα, όχι όμως με τον τρόπο που το θέτει ο Τύπος, δηλαδή ως γραμμική σχέση αιτίου-αποτελέσματος, με τις «αμβλώσεις» να αποτελούν αιτιακό παράγοντα της εθνικής κρίσης που συνεπάγεται η γήρανση του πληθυσμού. Η σχέση τους είναι, αντιθέτως, υπόγεια. Τόσο το δημογραφικό όσο και ο υψηλός δείκτης εκτρώσεων είναι *συμπτώματα* –καθένα από τα οποία εκδηλώνεται σε διαφορετικό επίπεδο της κοινωνικής ζωής– της εναγώνιας αναμέτρησης ανάμεσα σε αυτά που στη σημερινή Ελλάδα εκλαμβάνονται ως νεωτερικότητα και παράδοση.

Σίγουρα ο υψηλός δείκτης εκτρώσεων παρουσιάζει μια φαινομενική, αν μη τι άλλο, εναντίωση στην πολιτισμική επιταγή του δημογραφικού για περισσότερες γεννήσεις. Σε αυτό το περιεχόμενο, στην επίσημη δημόσια σφαίρα η έκτρωση συχνά προσλαμβάνει τη σημασία αντιπατριωτικής πράξης. Ωστόσο, μια πιο ενδελεχής εξέταση αποκαλύπτει ότι στο επίπεδο του έμφυλου εθνικού υποκειμένου η έκτρωση στην πραγματικότητα διαγράφεται πρωτίστως ως αντιδραστική ή ακόμη και συντηρητική έκφραση των ίδιων ακριβώς, ευρύτερων κοινωνικοπολιτικών εντάσεων που παράγουν τη φυλετικοποιητική και σεξιστική τεχνολογία εθνικής συγκρότησης την οποία συνιστά το δημογραφικό. Αυτό σημαίνει ότι το δημογραφικό λειτουργεί τόσο προς την κατεύθυνση της *έμφυλης παραγωγής* του ελληνικού έθνους όσο και προς την κατεύθυνση της απόδοσης σε αυτό μιας φυλετικοποιημένης ταυτότητας. Υποπροϊόν αυτής της διαδικασίας είναι το γεγονός ότι οι μεν γυναίκες οικειοποιούνται συγκεκριμένους τύπους υποκειμενικότητας, τα δε ζευγάρια υιοθετούν έναν συγκεκριμένο τύπο ερωτικών σχέσεων ως αποτέλεσμα, οδηγούμαστε σε μεγάλο αριθμό εκτρώσεων. Όπως υποστηρίζω στο βιβλίο αυτό, το λόγο περί δημογραφικού συνέχει η ισχυρή



αντιδραστική επιβεβαίωση του «εγώ» του έθνους –δηλαδή αυτού που θεωρείται *πυρήνας* της ταυτότητάς του– εν είδει κράτους θρησκευτικού. Εντούτοις, η πρακτική των επαναλαμβανόμενων εκτρώσεων, κατ' επίφαση σε αντίθεση με αυτή τη φαντασιακή κατασκευή της Ελλάδας, αποτελεί τεκμήριο προσυπογραφής του παράγωγου αντιδραστικού ορισμού αφενός της «γυναίκας» ως υποκειμένου, το σώμα του οποίου θεωρείται *κατ' ουσίαν* αναπαραγωγικό, αφετέρου των σωμάτων των Ελληνίδων ως «φύσει» αντιτιθέμενων σε «επεμβάσεις», όπως θεωρούνται οι περισσότερες αντισυλληπτικές μέθοδοι. Στο περικείμενο αυτό, η σημασία της έκτρωσης μετατοπίζεται από το νόημα μιας αντιπατριωτικής ή και προδοτικής ακόμη πράξης, όπως παρουσιάζεται στους λόγους περί δημογραφικού που κατ' ουσίαν στη δημόσια σφαίρα, για να αναδυθεί από την πλευρά της υποκειμενικότητας των Ελληνίδων ως πράξη λίγο-πολύ *φυσική*.

Σε αυτό το επίπεδο, η διαπλοκή του έμφυλου λόγου με τον εθνικιστικό αποφέρει μια πολιτικοποιημένη και γεμάτη αντιφάσεις σύνταξη της σεξουαλικότητας. Οι σύγχρονες αντισυλληπτικές μέθοδοι παρουσιάζονται ως «επεμβάσεις», ως «ξένα σώματα», ενώ αυτή καθαυτή η ετεροφυλοφιλία και η έκτρωση *φυσικοποιούνται* από κοινού. Το δημογραφικό, λοιπόν, συγκροτείται ως εθνικό δράμα, στο οποίο κεντρικό ρόλο διαδραματίζει το κοινωνικό φύλο. Η περιφρούρηση των συνόρων του σύγχρονου έθνους-κράτους συνδέεται με την οχύρωση ενός συγκεκριμένου τρόπου δόμησης του κοινωνικού φύλου, και το «δημογραφικό» λειτουργεί ως ισχυρή τεχνολογία που βοηθά στο χειρισμό αμφοτέρων. Υπ' αυτή την έννοια, μια κριτική ανάγνωση της έκτρωσης μπορεί, εντέλει, να εντοπίσει σ' αυτήν κι ένα σημαντικό στοιχείο αντι-ηγεμονικού πολιτικού πράττειν.<sup>4</sup>

Με άλλα λόγια, η δημοφιλής πρακτική των εκτρώσεων στη σημερινή Ελλάδα μπορεί να θεωρηθεί ισχυρό και υποδηλωτικό τεκμήριο της χρεοκοπίας μερικών εκ των θεμελιωδών μύθων [founding fictions] του νεοελληνικού έθνους. Αυτά ακριβώς τα αφηγήματα για την πάλη, την τιμή, το πάθος και την αντίσταση εναντίον του ελέγχου, της βίας, της επέμβασης και των εχθρικών ξένων σωμάτων, αφηγήματα που υπηρετούν την κατίσχυση της ιδέας ενός έθνους που έχει ζωτική ανάγκη από περισσότερα *Ελληνόπουλα*, είναι τα ίδια ακριβώς που, εγκατεστημένα στον τόπο της σεξουαλικότητας και του σώματος των υποκειμένων, καθιστούν την έκτρωση *φυσική* και, πο-

4. Η Rosalind P. Petchesky (1990) υποστηρίζει ότι, αναλόγως του κοινωνικού περικειμένου, ο υψηλός δείκτης εκτρώσεων μπορεί να θεωρηθεί έκφραση πλήρως ηγεμονικών συμπεριφορών και πεποιθήσεων ή αμφισβήτηση της ηγεμονικής ιδεολογίας. Στη σημερινή Ελλάδα, όπως υποστηρίζω, ίσως είναι καλύτερα να εννοηθεί και με τους δύο τρόπους.

λύ συχνά, την αντισύλληψη μια απειλητική ή αλλότρια δύναμη. Εάν η έκτρωση στην Ελλάδα εξεταστεί υπό το πρίσμα της διασύνδεσής της με τα αφηγήματα που την παρουσιάζουν στη δημόσια σφαίρα ως εθνικό πρόβλημα, τότε μπορεί να αναδειχθεί μια γόνιμη ευκαιρία για ριζική επαναξιολόγηση και εκ νέου διερεύνηση των δημοφιλών εθνικών αφηγημάτων. Και τούτο γιατί με πολλούς και απροσδόκητους τρόπους η έκτρωση είναι πολιτικό πράττειν, και ως τέτοια, όπως ισχυρίζομαι, θα πρέπει να ερμηνευτεί.

Συνοψίζοντας, η παρουσίαση από τα ΜΜΕ του δημογραφικού ως εθνικού προβλήματος λειτουργεί ως τεχνολογία αναπαραγωγής με τους ακόλουθους τρόπους: 1) προωθεί μιαν ατζέντα εθνικού λόγου που δίνει προτεραιότητα στη βιολογική αναπαραγωγή των Ελλήνων επιστρατεύοντας εκ νέου έναν πολιτισμικό λόγο αναγκαστικής μητρότητας που ήδη κυκλοφορεί ευρέως στην ελληνική κοινωνία και, ως εκ τούτου, λειτουργεί ως τεχνολογία αναπαραγωγής με την κυριολεκτική σημασία του όρου· 2) αποδίδει με χειροπιαστό τρόπο το κοινωνικό φύλο στο έθνος, τονίζοντας την ανάγκη για αρσενικά μωρά, καθώς μία από τις βασικές επιταγές που βρίσκονται πίσω από το δημογραφικό είναι για *άρρενες* στρατεύσιμους· 3) χρησιμοποιεί τη θρησκεία για να προωθήσει μια επιμέρους φυλετικοποιημένη ιδέα για την Ελλάδα και την «ελληνικότητα» ενώ συσκοτίζει, στην καλύτερη περίπτωση, άλλες διαμορφώσεις των όρων αυτών. Επιπλέον, όλα αυτά γίνονται με τρόπο που θέτει σθεναρά το έθνος ως ετεροφυλοφιλικό καθιστώντας, παράλληλα, τη μητρότητα κανονιστική προϋπόθεση προκειμένου να λογίζεται μια γυναίκα ως ελληνίδα πολίτις. Έτσι το δημογραφικό λειτουργεί σαν μια σύνθετη αναπαραγωγική τεχνολογία, αφού αναπαράγει και φυσικοποιεί συγκεκριμένους θεσμούς στους οποίους συμπεριλαμβάνονται και πολιτικές μορφές αναπαραγωγής (ετεροφυλοφιλικές πυρηνικές οικογένειες παράλληλα με μια συγκεκριμένη μήτρα διάπλασης του σύγχρονου έθνους-κράτους) και συγκεκριμένοι πολιτικοί τύποι διαμόρφωσης των υποκειμένων (*ελληνορθόδοξες-μητέρες* και *ελληνορθόδοξοι-άρρενες πολίτες*).

### *Πέρα από την Ελλάδα*

Το εγχείρημα αυτού του βιβλίου εκτείνεται πέρα από την Ελλάδα. Το υποκείμενο [sub-text] που το διατρέχει, και το οποίο επισημαίνω στα κατάλληλα σημεία, αφορά την επικράτηση του φιλελεύθερου ανθρωπισμού και τα τροφοδοτούμενα απ' αυτόν δημοκρατικά προτάγματα συγκρότησης του έθνους-κράτους στην ακμή της νεωτερικότητας. Με τη διερεύνηση της κά-

λύψης του δημογραφικού από τον ελληνικό Τύπο, για παράδειγμα, γίνονται ορατές πολιτισμικές εμμονές, ακόμη και ιδεοληψίες, που αναδύονται στην παρούσα ιστορική φάση στην Ελλάδα.<sup>5</sup> Ωστόσο, αυτή η ανάλυση των ελληνικών τρόπων διαμόρφωσης τόσο της υπόστασης του έθνους όσο και της ιδιότητας του προσώπου από τις εφημερίδες, σε συνδυασμό με τις συνεντεύξεις και τις περαιτέρω συνομιλίες με τις γυναίκες του δείγματός μου, φωτίζει επίσης τις παραδοχές και τις πολιτισμικές αντιφάσεις που περιορίζουν τα φιλελεύθερα δημοκρατικά προτάγματα και σε άλλα γεωπολιτικά συγκείμενα.

Επιπλέον, τα πορίσματα αυτής της έρευνας αμφισβητούν τις αυστηρές ακαδημαϊκές εννοήσεις κοινωνικών και πολιτικών θεσμών οι οποίες δεν λαμβάνουν αρκούντως υπόψη τον θεμελιακό ρόλο που διαδραματίζουν σε αυτούς όχι μόνο η κουλτούρα αλλά ειδικά ο λόγος και η επικοινωνία. Υποστηρίζω, λοιπόν, ότι μια πιο χρήσιμη μονάδα ανάλυσης για την ακαδημαϊκή έρευνα, τη διαμόρφωση πολιτικής και το διάλογο της δημόσιας σφαίρας, στην Ελλάδα αλλά και αλλού, είναι η *κειμενικότητα* [textuality] υποκειμένου και έθνους. Ειδικότερα, για να είναι αποτελεσματική η δημόσια πολιτική, σε όποια σφαίρα της κοινωνίας κι αν στοχεύει, θα πρέπει να δίνεται προσοχή στις συγκεκριμένες συστοιχίες διαλογικών πρακτικών που εμπλέκουν το κοινωνικό φύλο στο μόρφωμα της εθνικής ταυτότητας, και αντιστρόφως. Έτσι, η έρευνά μου εγείρει σοβαρά ερωτήματα σχετικά με το κατά πόσο μπορούν να μεταφερθούν εκτός του περιβάλλοντος της αφηρημένης θεωρίας εννοιολογικές συλλήψεις που αφορούν το φιλελεύθερο υποκείμενο της νεωτερικότητας, το «άτομο», και το νεωτερικό έθνος-κράτος. Γιατί, ασφαλώς, οι κατασκευές αυτές προβάλλουν και προϋποθέτουν ένα κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον πολύ πιο *ειρηνικό* από ό,τι ισχύει στις περισσότερες περιπτώσεις.

---

5. Για μια ιστορικά τεκμηριωμένη έκθεση των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων των σύγχρονων τύπων της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας και μια επισκόπηση του ιστορικού της αντιπαράθεσης αναφορικά με τη νεοελληνική εθνική ταυτότητα, βλ. Diamandouros, 1993. Σύμφωνα με την ανάλυσή του, υπάρχουν δύο κυρίαρχες πολιτικές κουλτούρες: η βαλκανική-οθωμανική-ελληνορθόδοξη ή «παρωχημένη», και η διαφωτιστική-φιλελεύθερη-δημοκρατική-δυτικιστική ή «μεταρρυθμιστική» κουλτούρα. Όπως θα δείξω στο Κεφάλαιο 6, τα οράματα ή οι λόγοι του έθνους που τεκμαίρονται στην κάλυψη του Τύπου για το δημογραφικό αντιστοιχούν σε γενικές γραμμές στις δύο αυτές κουλτούρες.